

تصوف تے عورت: اک تحقیقی جہات

ڈاکٹر شاہین کرامت

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین من آباد، لاہور

MYSTICISM AND WOMENFOLK

(An Analytical Study)

Shaheen Karamat, PhD

Assistant Professor

Department of Punjabi, Govt. Postgraduate College (W),
Samanabad, Lahore

Abstract

Punjabi language is very rich in the sense that from the very beginning the mystics and Sufis enriched it through their renditions both prose and verse. It is why that the literary treatise of the Punjabi language is replete with the teachings of Sufis and mystics and not only male writers but also female writers employed the mystic teachings in their poetic endeavours. This article sheds lights on the mystic renditions of the female writers of Punjabi language.

Keywords: عورت، تصوف، سلطان باہو، کوچ نامہ، مدح، مرشد، لوری، غلام فرید
خواجه محمد بخش، صالحہ بیگم

پنجابی زبان دی جھولی ہمیش توں ای ادبی پھول دی چنگیر مال بھری رہی اے۔ شاعری خاص کر کے ایہدی خوشبو دلاں تے ذہناں نوں ای معطر نہیں کردی سگوں ایہناں دے رنگ نہ صرف عالمی ادبی منظر نامے وچ سوہنا وادھا کردے نیں سگوں ایہد ارس تے لوچ پوری دنیا سن دی اے۔ لوک گیتاں توں لے کے عالمی ادب دیاں شاہکار تخلیقات اس ادب وچ موجود نیں۔ بھاریں ایہہ گل اپنی تھاں چلی اے کہ پنجابی زبان دا رکھ ای کسے سوانی دے ہتھوں لگا اے کیوں جے ایس پچھانہ جہات پا کے پنجابی ادب نوں ویکھنے آں تے سانوں پتا لگدا اے کہ پنجابی دا جناں وی لوک ادب اے اوہ بوہتا کر کے سوانیاں دی ای تخلیق اے کیوں جے اک سوانی جذبات دی گہری سوچ رکھدی اے۔ تے فیر اوہدے جذبات لفظاں داروپ دھار لیندے نیں تے ایہدی سچھ توں وڈی مثال ساہنوں لوری دی لبھدی اے۔

جے شاعری انسان دے سن مندر وچ لگے گچھے تے سچے جذباں دی تفسیر ہندی اے تے دنیا دی ہر ماں شاعرہ اے۔ ایس لئی کہ اوہ اپنے ایہناں جذباں دا اظہار اپنی بولی راہیں ”لوری“ دی صورت کردی ہے، اوس لوری نوں کوہ مال ویکھنے تے جا پدا اے کہ ہر عورت اپنے بال دے کتاں وچ مڈھلے شہداں کرنا، تخلیق کار تے سچے رب دی مدح تعریفیاں اوس دے ذکر دے پاؤندی اے۔

لوری اوہر چٹا اے جیہڑی اک سوانی اپنے بچے نوں دے کے اللہ اللہ، یا واہے گرو واہے گرو کردی اوہدے دل اندر سوہ محبت دا اوہ ٹھوڑا بی بیج دیندی اے جیہدی خوشبو اوس بال نوں زندگی دے کسے نہ کسے موڑ تے ضرور مہدی اے۔ انج جے ایہہ آکھیا جاوے کہ ماں اوہ روپ اے جہوں رب داروپ آکھیا گیا اے تے ماواں د اصفیاں دی حیاتی وچ کیہ کردار رہیا اے۔ ایہہ کوئی اچھ نہی، بابا فرید دی ماں کُرم بی بی نے تصوف دیاں گچھیاں رمزاں سمجھان لئی اپنے پتر نوں بال پئے توں ہی اچھی تعلیم دتی جیہڑی بابا ہوراں نوں انج چائن کر گئی کہ اوہناں دے نور مال نہ صرف لوکاں دے سن روشن نیں بلکہ صوفی شاعری دا اچھا سرمایہ اوہناں سانوں دان کیٹا جس توں ہر مذہب تے مسلک مال تعلق رکھن والی لوکاں نے فیض پایا جیہڑا انج تیکر جاری اے۔

حضرت سلطان باہو قادری دی ماں بی بی راسی نے وی پتر دے سن اندراجیہی بوئی لادتی سی جس دی مہک مال اوہناں دا اپنا وجود ہی نہیں مہکیا سگوں لوکاں آج وی اوہناں دی 'ہو' دی 'وک' وچ اپنے اندراں نوں مہکا ندی اے۔ ماں دی سن اندر لائی ایہہ کجھی ہوک جیہڑی سدھی ذات احمد مال جوڑدی اے۔ اپنی گو پکی ڈور ہندی اے کہ ہجر فراقاں وچ تپدے تے مزندے شاہ حسین قادری بول اٹھے: ماں نی میں کینوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال نی

ادب وچ سوانی نوں پرورش کرن والی تخلیقی عمل اُتے اُکسان والی تے پیار کرن والی دے روپ وچ ہی پیش کیتا جاندا رہیا اے۔ اوہدی اپنی حیثیت نہیں سی اگر ہے سی تے اوہ صرف اک خاص مذہبی ماحول وچ گندھی ہوئی۔ ایسے کر کے پنجابی دیاں پہلیاں شاعرات مذہبی بوچھن وچ لپٹے ہوئے خیالاں مال ای سامنے آوندیاں نیں۔ ایسے ہتھے کجھ لیبیاں شاعر سوانیاں دا ذکر کرنے آں۔

سوانیاں دی پنجابی دی طبع زاد شاعری دے نمونے سوانوں انہویں صدی دے مذہب وچوں لہے نیں، جیہناں وچ دائی پھا پھل حفٹانی جیہڑیاں 1800ء وچ پیدا ہوئیاں۔ آپ حضرت خواجہ غلام فرید ہوریں دی دائی ماں سن، اوہناں دی پرورش کیتی تے پتر فرید دے کناں وچ لوری دے ایہہ بول پائے۔

الا اللہ دی جوت جگانوں، لولی ڈیواں لال گوں!
محبوب مٹھل دے بال گوں ننڈھے قطب کمال گوں!
فریدن سائیں لچال گوں، حفٹانی دے سن گاہل گوں!
جند پیا جیویں، حق دا عاشق! عرض اے ذوالجلال گوں! (۱)

دینی شاعری دائی پھا پھل حفٹانی دی سیہان اے۔ 1947ء دی وڈ دے پچھوڑ وچ ویکھے تے ایہہ لہندے پنجاب دیاں پہلیاں شاعرہ نیں۔ دائی پھا پھل حفٹانی ہوریں دی کئی بھین جیون خاتون نکئی۔ (۲) خواجہ غلام فرید ہوریں دے پتر دے گدی نشین حضرت خواجہ محمد بخش مازک ہوریں دی دائی ماں سن۔ (۳) جیون خاتون دا جنم 1835ء تے وفات 1898ء وچ ہوئی۔ (۴) شاعری اپنے

باپ تے وڈی بھین کولوں ورثے وچ ملی سی۔ (۵) جس خانوادے (خولہ فرید) ہوراس نال اوہناں دی نسبت سی اوتھے تے علم وادب دے سوئے پھندے سن ”کونج نامہ“ تے ”ساون نامہ“ اوہناں دیاں ای شعری صفاں نیں۔ کونج نامے وچ کونجاں دی ہجرو وچ نکلی گریٹ نوں ٹکھ رکھ کے ہجر وفاق دی اچھی منظر کشی کیتی اے کہ روہی دا ویسب بندے دے سن وستی داروپ دھار کے اوس دے جذبات دا اظہار بند اے تے ہجر دی ایہو جی کوک دلاں تیکر پُجی محسوس ہندی اے جیہڑی خولہ غلام فرید دے کلام وچ اودوں دکھالی دیندی اے جدوں اوہ اجڑی روہی دا ذکر کردے نیں بلکہ کئی جگہ تے جیون خاتون دی روہی تے خولہ فرید دی روہی اک ہیک ہندی اں جا پدیاں نیں۔ ایویں ای ”ساون نامہ“ وچ ساون دی رت نوں تخیل دلبانا پوکا کے اپنے جذبات دی اچھی عکاسی کیتی اے کہ پڑھن والا اوس دے جذبے دی لو وچ ای وہند اچلا جاندا اے۔ اوہناں دیاں لوریاں وچ دلی پھاپھل دیاں لوریاں والا رنگ وی دکھالی دیندا اے تے جیون خاتون لکھی دیاں لوریاں وچ پیارتے محبت دے ایہہ جذبے ساون دیاں ہاتھاں وانگوں انج چڑھدے آوندے نیں کہ پڑھن والے نوں اپنی وگن وچ لے لیندے نیں کہ اوہ دے سن دے تار ہلیاں بنائیں رہندے۔

اڈریں نی کونجاں موہر والی ہے کالی
 لکھی لکھی ملے مٹھا عرب دا والی
 اڈریں نی کونجاں موہر والی لاری
 لکھی توڑ پچھی رب رسول دی یاری
 اڈریں نی کونجاں موہر والی امیل اے
 میڈا ہادی پیارا سوہنے رب دا خلیل (۶)

ویکھیا جاوے تے ہنس دے ترقی یافتہ دور وچ کئے ای گھرانے اجے نیں جو عورت دی اعلیٰ تعلیم دے حق وچ نہیں تے ایہدے توں ای اندازہ ہندا اے کہ آج دے ترقی یافتہ دور وچ ایہہ صورت حال اے تے پرانے ویلے کیہ حال ہووے گا؟ کجھ سوانیاں لہیاں وی سن جیہناں نے باقاعدہ

طور تے شاعری کیتی پر اوہ کسے پاروں سامنے نہ آسکیاں تے اوہناں سوانیاں دے کلام وچ زیادہ تر مذہبی رجحانات سامنے آؤندے نیں۔ نیکی دی تلاش، نیکی دی تبلیغ، نبی دی حب، ہجر وچھوڑا تے کدھرے کدھرے سیاسی معاشرتی رسم و رواج ورگے موضوعات ملدے نیں۔

اچ ایس شاعری نوں روایتی شاعری آکھ کے پچھے نہیں سُٹیا جاسکدا تے نہ ای ایہدی اہمیت توں انکار کیتا جاسکدا اے تے ایہہ ساڈے ادب دا تاریخی حصہ اے۔ اک دور دراڈے وسیب وچ وسدی اک سوانی بی بی مخنی پنجابی دیاں طبع زاد مڈھلیاں شاعرات وچوں اک نیں ایہناں دا اصل ماں صالحہ بیگم سی۔ (۷) بی بی مخنی داندھب مال لگاؤ ہذا گہرا اسی ایس لئی اوہناں نے اپنی شاعری وچ پکی روٹی، بول نماز تے باراں انواع دی روایت نوں اگے ٹورن دا آہر کیتا۔ آپ دے ماں مال جیہڑا کلام منسوب اے اوہدے راہیں پتا چلدا اے کہ آپ نے شاعری مذہب دے پر چار لئی کیتی۔ وگئی ویکھو:

روز قیامت کارن کر لو نیک اعمال تیاری
آخر مرنا ایس جہانوں ہر اک وارو واری (۸)

عورتاں دی اصلاح تے اوہناں نوں مذہبی مشورے دین وچ آپ دیاں خدمتاں نوں ہمیشہ یاد رکھیا جاوے گا۔ پردے دی صفت وچ لکھدیاں نیں۔ وگئی لئی:

جد تک ٹھچہ پردے اندر ہووے وچ خوشحالی
جدوں نخاب اُتارے اس توں توڑے جاوے مالی
نعت چیزاں ضائع ہوون جیہڑیاں سانجھ نہ رکھیاں
شکر کھنڈ جے نگلی رکھے آون اس تے کھیاں (۹)

مائی نور النساء بیگم نے حمد، نعت، منقبت، مناجات، ہی حرفی، باراں ماہ غرض ساریاں کلاسیک صفحاں وچ طبع آزمائی کیتی۔ آپ پنجابی دی پہلی صاحب دیوان شاعرہ نیں آپ دا دیوان ”دشع عشق“ دے عنوان مال شائع ہو چکیا اے جیہدیاں تین جلدیں نیں۔ (۱۰)

ایہناں دی شاعری وچ اپنے مرشد مال انتاں دی محبت نظریں آؤندی اے۔ اوہ سیف
الملوک تے وارث شاعری بحر اں توں علاوہ نکلیاں بحر اں وی ورتدیاں نیں۔ شاعری وچ تصوف دارنگ
ہوا اگھرواں اے۔

جیکر قلم نہ لاندی متھے کالے داغ سیاہی
کیونکر سانوں معلم ہندی تیری بے پرواہی
جیکر قلم مبارک تیری پہلے روز نہ لکھدی
جیکر امیں نہ روندے درتے کیوں سیاہی مٹی
جے نہ لکھدی قلم مبارک مجرم کوں سداندے
تاں ایہ شان کریں والا کیس نوں کھول دکھاندے
جے اک نظر کرم فرماویں معاف کریں تقصیراں
پیار والے کدے چھدے ناہیں قیدی زلف زنجیراں
جے اک نظر کرم دی تیکدے دھوندے دفتر کالے
محشر تیک نہ دھوتے جاوے داغ پیاراں والے (۱۱)

حاجن نور بیگم بیہو یاں عشق حقیقی دے جذبے وچ ہر ویلے سرشار رہندیاں سن۔ 1880ء
نوں ضلع فیروز تحصیل فاضلکاء بنگلہ کندھوالہ وچ پیدا ہوئیاں۔ (۱۲) اوہ ہر ویلے حضور پاک ﷺ دے
عشق تے مدینے شریف دے خیالاں وچ ڈبیاں رہندیاں تے آپ دی محبت دے وچ ڈب کے شعر
کہندیاں رہندیاں سن۔ وگئی ویکھو:

میرا	عاجز	حال	کمینہ	جی
میرے	سن	وچ	مدینہ	جی
کیا	چاک	ہجر	سینہ	جی
تینوں	بھل	گیا	کمینہ	جی

توں نام اللہ دے درد وڈا
پا احمد سرور صلے علی (۱۳)

عورت دے من اندر رب بچے نے محبت دے پھٹلاں دے اوہ بولے لادتے جیہڑے
برصغیر وچ صوفیاں، سادھیاں، سنتاں دی صورت وچ ظاہر ہوئے۔ خورے ایہہ اوہناں داعی فیض اے
کہ بندو ہے اج فیر کھلن لگے نیں ٹھنڈیاں ہوواں جھلن لگیاں نیں تے اج اسیں اوہ صوفی سانجھ
توں درساں لگے آں۔ جیہڑا پوکھو سا ڈے صوفیاں، سادھیاں تے سنتاں نے لایا سی۔

گل ٹری سی طبع زاد شاعری دی بھاریں ودھیری سوانی شاعری تے ویلے دی دھندل وچ
کواچ گئی اُنچ وی برصغیر دیاں سوانیاں اپنے من دی کوک اپنے اندر ای ڈکن داؤل جاندیاں سن، پر کجھ
توں ایہہ سوکھھی تے اوہناں اپنے دل اندر لگے درداں نوں منظوم کردتا مثلاً کرم بی بی عاجز جیہڑیاں
فارسی زبان دے استاد تے پنجابی زبان دے مشہور شاعر انور مسعود دیاں مانی ماں نیں 1893ء وچ
پیدا ہوئیاں۔ (۱۴) فرماندیاں نیں:

یاد تہا ڈی ہر ویلے
کراں کیہ کوئی چلدا واہ ماہیں
حیلے لکھ بہانے میں کیجے
جانے! رب کوئی لبھدا راہ ماہیں (۱۵)

حساں بی بی ہوشیار پور دے اک مست جوت علی شاہ دی بیعت سن۔ (۱۶) کیوں جے حساں
بی بی مذہبی رجحان دی حامل سن ایس لئی ایہو رنگ اوہناں دے شعراں وچ دکھائی دیندا اے مذہب
دے مال مال اخلاقی تے صوفیانہ فکروں دی شاعری دے خاص رنگ نیں۔ وگئی لئی:
حرف نہ پڑھیا لکھ نہ جاناں نہیں کیجی وڈیاں
جوت علی دے در دے اُتے بہہ کے جوت جگائی
جو کجھ امر حضوروں ہویا اوہو قلم چلائی
جے کوئی غلطی ہو گئی ہووے کریو معاف او بھائی
نہ میں کتیا نہ میں تنبیا نہیں بنائی لوئی (۱۷)

صوفیانہ شعری روایت نوں اگے ٹورن وچ نور بیگم وی کچھے نہیں رہیاں۔ اوہناں نے پنجابی وچ ”مدح مرشد“ لکھی اے جس وچ مرشد دی وڈیائی اک ودھیرا اہم تے اُگھڑاں سرباواں اے۔ شعراں دی وگتی:

پیر میرا جو نوشہ صاحب دلوں نہ مول وساریں
طیب کلمہ دل میرے تے رہے ہمیشہ جاری
برکت کلمے پاک نبیؐ دی بیڑا پار اُتاریں
نوشہ پیر دے عشق اندر ربا توں ماریں (۱۸)

تبلیغی نقطہ نظر مال تخلیق کہتی گئی شاعری کرن والیاں فضل نور ہوریں پنجابی زبان و ادب دے مان تران، شاعر، کھوجکار، پارکھ تے ترجمہ کار ودھیریاں لکھتاں دے لکھک شریف کنجاہی ہوریاں دیاں والدہ نیں۔ (۱۹)

فضل نور دی شاعری دینی سرباویاں دے دوا لے گھمدی اے۔ اسلوب دی پنجنگی فضل نور دی فنی ریاضت دی دس پاؤندی اے۔ نمونہ کلام:

صورت پاک نبیؐ توں اپنی جندڑی گھول گھماواں
سکے ونا رنگ نبیؐ دا جگ مگ نوروں چمکے
اکھیں پانی بھر بھر آون کون نبیؐ سکے
قدمیانہ سوہنا جگ تھیں وچ دلاں دے دے
جے کوئی اُچا پاس کھلووے نیواں اُس تھیں دے (۲۰)

سی حرفی نوں اپنے منفرد اسلوب تے جذبے دی شدت مال بیان کرن والیاں کجرات دیاں شاعرہ حاکم بی بی حاکاں اپنے ایس اسلوب پاروں اک منفرد حیثیت رکھدیاں نیں۔ وگتی ویکھو:

عشق تیرا مینوں لگ گیا میریاں ہڈاں دے وچ مقام کر کے
جس دن دا پایا پیار تیتھیں نہیں سستی میں گھڑی آرام کر کے

نہیں رج گلاں کیتیاں مال تیرے نہیں پیتا میں وصل دا جام بھر کے
 حاتم آکھدی جے کر خوش ہیں توں رکھ لے مینوں غلام کر کے (۲۱)
 پنجابی، اردو ورائیکی زبانوں وچ شاعری کرن والیاں بیگم نصرت عبدالرشید ہوراں نے زیادہ
 تر نعت دی صنف اُتے طبع آزمائی کیتی۔ اوہناں دیاں نقشاں عشق مصطفیٰ ﷺ وچ ڈیاں ہوئیاں نیں۔
 ایسے پاروں شاعری اُتے تصوف دارنگ وکھالی دیندا اے۔ وگئی ویکھو:

بھر تیرے وچ یا محمدؐ دکھ سہاں غم کھاواں میں
 نصرت دے لئی سار محمدؐ متاں ڈٹھیاں مر جاواں (۲۲)
 دوہڑے تے ڈیوڑھ دی کمال شاعرہ فضل بانو کول عشق مجازی تے عشق حقیقی دے دکھ دکھ
 روپ نظر آوندے نیں جد کہ کسے تھائیں ایہہ دوویں اک بمک ہوندے وی محسوس ہوندے نیں۔
 مدت دا سنگی وچھڑ گیا ودی روواں نکلتن آہیں
 نیند آرام حرام ہو یا میرے اندر بلدیاں بھاپیں (۲۳)
 اپنے اندر اُٹھدے کرب تے بے چینی نوں اپنی شاعری راہیں خوب سیلے تے سادہ اسلوب
 مال پیش کرن والیاں بیگم حمیدہ اکبر لہوری تصوف نوں اپنی شاعری د اموضوع سخن بناندیاں ہوئیاں کجھ
 ایس طرح لکھدیاں نیں:

غم لٹھ جانڈے سارے دل توں
 ورد نبیؐ مال ہوواں شاد (۲۴)
 اڈیکن ہارسن تے ترس دیاں اکھیاں دی کہانی نوں نعت دے پیرائے وچ ڈھالمن والیاں
 شاعرہ سیدہ سکینہ فرحت تصوف دے کجھ معاملات تے عاشق حق نوں عشق حقیقی دے سفر دے دوران
 پیش آون والے مختلف مسئلیاں نوں اپنی شاعری د اموضوع بناندیاں نیں۔ نمونہ کلام:
 گھل کے جبرائیل نوں معراج تے سدے حضورؐ
 خود خدا اُداس ہو یا احمد مختارؐ توں (۲۵)

لوری تے ماہیا دی طرز اُتے حمد تے نعت لکھن والیاں شاعرہ نہیب بی بی دا پنجابی کلام
دھندھری سوچ اتے مذہب پسندی دی عکاسی کردا اے۔ غیر مطبوعہ کلام اوہناں دی لوری وچ حمد تے
نعت دا تاثر ملدا اے۔

لوری

چہنے کرم کمایا اے گھر عبد اللہ دے نبی سوہنا آیا اے
ساوی شاخ انگور اں دی آقا دے سناں اندر ہے ٹھنڈک کا نور اں دی
اللہ تیرا بادشاہ نبی تیرا بادشاہ (۲۶)

سادگی تے روایت دا تسلسل شاعری دیاں نمائندہ خوبیاں نہیں دنیا دی بے ثباتی تے عارضی
پن تے اخلاقیات دا درس دیندیاں صوفیانہ روایت نوں پچھے ڈھنگ مال ہاجرہ مشکور ماہری اگے
ٹور دیاں نظریں آؤندیاں نہیں تے اوہناں اندر ایہہ کیفیت نمایاں دکھائی دیندی اے۔ حیاتی دے عام
روییاں وانگوں مذہبی حوالے مال وی اک واضح سوچ رکھدیاں نہیں۔ اوہناں دے نعتیہ کلام وچ عشق
رسول ﷺ اگھڑواں سر ہواں اے۔ کلام دی وگتی:

تیتھوں	صدے	،	تیتھو	واری
دور	کرو	دل	دی	بیزاری
کیستی	اے	میں	جج	تیاری
نہ	مر	جاواں	او گہاری	(۲۷)

ساڈیاں اگلیاں شاعرہ بشیر بیگم غریب ہوراں نے بہتا کلام اپنے مرشد دی وڈیائی تے حقیقت
تیک رسائی دے حوالے مال تخلیق کیتا۔ سی حرفی تے دوہڑے وچ طبع آزمائی کیتی لکھدیاں نہیں:
مکھ پاک تے چمکدار نور جس ویکھیا اوہ شیدا ہويا
غم ہجر دا رہے غریب تائیں سوہنا یار شرافت جدا ہويا (۲۸)

ایسے طرح ہی سردار بی بی سردار سی حرفی دے روایتی موضوعات نوں اپنی تخلیق داسرناواں
بناؤندیاں نیں تے لکھدیاں نیں:

ب: برہوں دی اک فراق والی میرے وچ سینے پئی بلدی اے
میرے پیردی شان کمال یا رو مینوں خوشی بڑی ایس گل دی اے (۲۹)
رسول بی بی دا کلام ”ڈکھی دیاں زاریاں“ (حصہ اول) 2003ء وچ دینہ توں چھپیا
اے۔ (۳۰) ایہہ کلام روحانی تے مذہبی رنگ وچ رنگیا ہویا اے۔ وگئی ویکھو:
پلہ پیر پھیر دا پکڑ روواں ، ترلے پاواں پاک رحمان اگے
تکلی جھلک اک اوہدی رسول بی بی، ملیا فیر نہیں کوئی نشان اگے (۳۱)
زمانی نوں ساڈے سماج وچ جہڑے دکھ تے کرب داسا منا کرنا پیندا اے۔ جنہاں دی
جھلک حمیداں بیگم ہوراں دے کلام وچ نظریں آندی اے۔ حمیداں بیگم ہوراں نے زیادہ تر سی حرفی
دی صنف نوں اپنایا اے تے وارث شاعری بحر وچ شاعری کہتی۔ وگئی ویکھو:

ج: جیم جنہاں نے ڈوبنا سکھیا اے اوہناں ڈوبدے ہوئے نوں تارنا کیہ
کم جنہاں داسدا وگاڑ پانا اوہناں کسے دا بھلا سوارنا کیہ (۳۲)
اپنے آلے دوالے دے سماج دے دکھاں دی تصویر نوں لفظاں وچ پینٹ کر دیاں طاہرہ
امان ہوراں نے زمانیاں دے جذبات نوں بڑے بھرپور انداز وچ اپنی شاعری وچ پیش کیتا اے۔ تے
ایس دے مال مال اوہناں دے مرثیے تے نوے دے وچ آل رسول مال محبت تے عقیدت بڑی
بھرپور انداز وچ سامنے آؤندی اے۔ وگئی ویکھو:

عشق دی بازی جھن لئی جیہڑے جان دی بازی ہار آئے
ککھئے ککھئے اوہ دیوانے تینوں واجاں مار آئے (۳۳)
مذہب بیگم حیراں داندھب مال بے انتہا لگاؤ اے اوہ نظم لکھنیاں گیت صوفیانہ سوج دوہاں وچ غالب نظر
آؤندی اے۔ ایتھوں ایس اوہناں دے مزاج دے مذہبی کچھ یار حجان دا کوڑ سبجہ ای لا سکے آں۔

اوہ لکھدیاں نہیں:

پہلے صفت نبی سرور دی جہدی شان نزلی
 سر لا الہ دا سہرا موڈھے کملی کالی (۳۴)
 پروین کوثر سادہ تے نزول انداز وچ شاعری کردیاں نہیں زیادہ تر نظماں لکھدیاں نہیں۔
 اوہناں دیاں نظماں وچ مذہبی تے اخلاقی رنگ چوکھاپایا جاندا اے اوہ کجھ ایس طرح کہندیاں نہیں:
 کراں حمد ثناء اوہدے نام دی میں ذکر سب تھیں وڈا رجنن دا اے
 ہے سلام صلوة فر نبی تائیں اعلیٰ رتبہ ولی سلطان دا اے (۳۵)
 روایتی موضوعات نوں سوہنے ڈھنگ مال لفظی بانے پوان والیاں شاعرات وچوں رفیعہ
 سرفرازناں وی آؤندا اے۔ وطن دے چپے چپے مال محبت کرن والی تے دین اسلام دی من ہار اوہ تخلیق
 کار اے اوہ ذات حقیقی دی سیہان تے پچھان کروان والیاں ہستیاں دی وڈیائی وی کردیاں نہیں۔ نعت
 شریف وچوں:

میکوں کملی دے وچ لکا کملی والے
 گناہاں توں میکوں بچاؤ محمد (۳۶)
 ایسے طرح ہی پنجابی دی شاعرہ بلقیس ماشاد ہاشمی نے زیادہ تر نہاں ای لکھیاں نہیں جدھے
 توں اوہناں داندب مال رجحان تے آپ ﷺ مال محبت تے عقیدت دا بھرواں اظہار ملدا اے۔
 ایہو موضوع اوہناں دی تخلیق داسرناواں نہیں۔ نمونہ کلام:

دے راتیں ایہو منگدی دعاواں یا رسول اللہ
 کدی روضے دا درشن میں وی پاواں یا رسول اللہ (۳۷)
 خوشنودہ بیگم نے ہجر، وصال، سراپا نگاری تے مجازی عشق مال جویاں ہوئیاں گھڑیاں تے
 پل اُلکے اوہناں چو مھرے لکھے نہیں۔ ایہناں چو مھر عیاں وچ مختلف موضوعات نظر آؤندے ہیں۔
 خاص طور تے حمد، نعت تے سلام وغیرہ۔

نعتیہ چومصرعو دیکھو:

یا نبیؐ درود سلام بھیجاں کرو تسمیں قبول سلام میرا
 شالا کراں زیارناں روئے دیاں ایہو چہا کرو انتظام میرا
 کیوں صفت لکھاں یا رسولؐ اللہ کیہ میں تے کیہ مقام میرا
 بے علم دی رکھ لو لاج آتا چنگا کرو کجھ تسمیں کلام میرا (۳۸)
 سلطان بی بی ہوراں نے حضرت نوشہ گنج بخش دی مدح تے کافیاں لکھیاں نیں۔ پنجابی دی
 صوفیانہ شاعری دا پرچھاواں اوہناں دی شاعری وچ جھلکدا اے۔ کافی دی ونگی:

عشق عاشقاں لئی آیا ہے قرآن بن کے
 کوں کوں وچ ہے ملایا ایمان بن کے (۳۹)

حمد، نعت، منقبت، زبیدہ جی دے سن پسند موضوع نیں۔ غزلیہ انداز وچ نعت کہندیاں
 نیں۔ اوہدی نعت داوڈ ارجمان اوہ پیغام اے جیہڑا اوہ حضور ﷺ دی مبارک حیاتی دے حوالے مال
 عام لوکاں نوں دیندی اے۔ اوہ کجھ ایس طرح آکھدیاں نیں:

نبیؐ نوں اپنا ہر کوئی آکھے
 آپؐ نبیؐ دے ہو کے ویکھو
 چھم چھم وسدی رحمت اندر
 کالے سن نوں دھو کے ویکھو (۴۰)

ساج دیاں سہکدیاں بیڑاں اُتے سعیدہ ریشم نے جس انداز وچ قلم چکيا اے اوتھوں اوہ
 اجو کے دور دے اک صوفی شاعرہ دے طور تے ساڈے سامنے آن کھلون دیاں نیں تے اک ان ڈٹھے
 ماعی دی تانگھ نے اوہناں دے عشق نوں صبر دیاں صداں توڑی پڑا دتا اے۔ فراق داسیک اوہناں دی
 روح تے شری وچ رچیا وسیا اے تے اوہ دے اُتھدے لمبوا داسی دے اکھراں نوں روشنار ہے نیں اوہ
 عشق دی اوں پوتر سطح تے نیں جتھے متر اں دی خیر لیاں والیاں نوں جتھ دے چھلے دین لگیاں ات خوشی دا

احساس جاگ پیدا اے تے آکھدیاں نہیں:

ہر دھڑکن میڈے نام گھی
میڈے کوں کوں دیوچ توں ایں
جیہدا ناما پیٹا اکو اے
اُس تند تند دی تُو روں ایں
میڈی سوئہہ کائی اکا ہوش نہیں
نہ کہیں پاسے دی سوں ایں (۴۱)

نعت دے فنی تقاضے ناں جو ہے نہیں سو ہے نہیں پر شاہدہ ورگی شاعرہ نے قلبی تے روحانی
حوالے مال عقیدت بھرے سارے تقاضے پورے کیجے نہیں تے لکھدیاں نہیں:

اوہ سورج موڑ لیاؤندا اے اوہ چین وی توڑ وکھاؤندا اے
اوہ پل وچ پتھر نار دیوے انگلاں تھیں نہر کرے جاری
جہدے آکھے رُکھ فُر پیندے نہیں کنکر وی کلمہ کہندے نہیں
تھک سٹ کے جتھے شہد کیجے کوڑے کھوہے تے کئی کھاری
سوہنے دا پاک ظہور ہو یا جگ سارا نور و نور ہو یا (۴۲)

ایسے طراں سیدہ عارفہ بصیر کلاسیکی شاعری و انگوں آفاقی سچائیاں تے معاشرتی قدراں دی
پاسداری کردیاں نہیں۔ اوہ اوہناں نوں جیوندیاں رکھن تے مرن توں بچان لئی آواز بلند کردیاں نہیں۔
عارفہ سانوں اپنے دین مال محبت کرن والی اپنی دھرتی تے جان نچھاور کرن والی تے رشتیاں ماٹیاں
دے حوالیاں مال مشرقیت پسند خاتون دے روپ وچ نظر آؤندیاں نہیں۔ حضور پاک ﷺ ہور ایں
مال محبت دا اظہار رائج کردیاں نہیں:

دین وی توں ایمان وی توں میرا کلمہ تے قرآن وی توں
میری عشق نماز دا حاصل ایں مینوں مان ای تیرے گھر دا اے

کھوں لفظ لیاواں شاناں لئی توں رحمت دوہاناں لئی
 ہر ویلے میں درود پڑھاں اے ذکر تے رب وی کردا اے (۴۳)
 خدا تے اوہدے محبوب مال محبت دا اظہار کردیاں فرخ زہرہ گیلانی کجھ ایس طرح
 آکھدیاں نیں:

جد توں ہیں لچال وے ربا
 فیر کیوں میں بے حال وے ربا
 تیدیاں اچیاں شاناں مولا
 لفظ مرے کنگال وے ربا (۴۴)

عورت دی شاعری وچ اپنے کورو تے محبوب مال اتناں دی محبت دا کوڑھا اظہار اے۔
 اوہدے وچوں عی اوہ رب بھال دی اے تے اک اجیہی منزل تے وی اپڑ جاندی اے جتھے اوہنوں ہر
 پاسے رب عی رب دسد اے پر اوہدے ہاں صرف محبوب دی ذات وچ ضم ہو کے اوہدی ذات بن جانا
 عی نہیں سگوں اپنی محبت تے اوہنوں ماز تے اعتماد اے۔ اوہ آکھدی اے کہ محبوب دے بغیر اوہ کجھ نہیں
 تے اوہدے بغیر محبوب وی کجھ نہیں اوہدے انداز فکر وچ اک اچھوتا پن تے جادواے۔ اوہدی شاعری
 دا ہر لفظ اوہناں دی قلبی واردات معلوم ہندی اے۔ اوہدے خیال دا تسلسل اپنی وکھری حلقہ بندی
 دے باوجود اک ای زنجیر دیاں مسلسل کڑیاں نیں۔ کدھرے وی خلا تے بناوٹ نظر نہیں آؤندی
 شاعری دی ایہو جیہی طرز فکر ای اوہنوں تخلیقی فنکار دامن از دے دیندی اے۔

بشرعی رحمن دا اپنا اک اسلوب اے اوہناں دی شاعری وچ فریدی روایت دی جھلک
 اُگھڑویں اے۔ اوہناں نے کلاسیکی روایت نوں اگے ٹورن تے جیوندیاں رکھن لئی ایس روایت دی
 سلاہنا پاروں ایہہ شاعری کیتی۔ کافی دی وگتی:

لوکی کہندے ترنا مشکل
 میں کہنی آں دُہنا اوکھا

ہر کوئی بولے اپنی بولی
میرے لئی پُپ رہنا اکھا (۴۵)

ایسے طرح شہناز فاضل دے شعراں وچ صوفیانہ رنگ دکھائی دیند اے جیہدے وچ اپنے
مرشدناں محبت تے عقیدت دا اظہار کردیاں نیں تے کامل صوفی دے مقام تے مرتبے دی وی گل
کردیاں نیں جیویں:

ہیر عنایت شاہ ولی دی بڑی اُچی ذات جے
پلھے شاہ نوں وی نچ نچ پے گئی رات جے (۴۶)

آزادی مگروں تعلیم دے پھیلن، معاشی میدان دے کھلار، روایتی طرز فکر تے پرانے رسماں
رواجاں دی تبدیلی دے نال مغربی تہذیب دے اثرات نے شہری عورتاں وچ اک ایہہ شعور جگایا کہ
اوہناں اندر جاگرتا اک ہڑھ آگیا تے اوہدے اندر رومانی تے مثالی کردار وچ جکڑی نہ ہی شخصیت
دی بجائے ایس دے حقیقی روپ وچ دکھن دار حجان پیدا ہو یا پرہمن اوہ جیوندی جاگدی، ہمدی
بولدی تے دکھ ہندی شخصیت بن گئی۔ بھاویں عورت ثقافتی زندگی د امرکز منی جان لگی پر اصل وچ اوہ
گھر دی چار دیواری وچ بند تے رسماں ریتاں وچ پھاتی ہوئی اک اجیہی ہستی سی جیہد اوہ مرد دے
سائے توں ودھ وقعت نہیں رکھدا۔

صاحب اسلوب شاعرہ بشری اعجاز د تعلق پنجاب دے اوس وسیب نال اے جتھے زمانی لئی
ہوڑاں، ہنکاں، پابندیاں عام ہوندے نیں۔ بشری اعجاز دے کول ایس پورے وسیب دی جھلک تے
سوائی دے اندر اچھدے بھجھدے جذبات دی عکاسی بھرویوں رنگ وچ دکھائی دیندی اے۔ معاشرتی
اونچ نیچ، طبقاتی وڈ دے کئی موضوع اوہدے ہاں ملدے نیں۔ بشری دے ہاں صوفی فکر وی بڑی
نمایاں اے جیہو اوہدی بھوئیں تے اپنے وڈھکیاں بزرگاں نال جوت دی عکاسی اے۔ بشری اعجاز
دی پنجابی شاعری دی بنیاد صوفیانہ شاعری تے لوک ادب اُتے اُسری محسوسدی اے۔ دنیا دی بے
شباتی۔ آن والی لہری حیاتی دایقین تے کھل مالوں نکھرن دانماں نماں سیک اوہناں دی شاعری دا

سرمانواں تے روپ سبھن اے، ونگی ویکھو:

عشق دے مال میں نہاتی دھوتی / عشق اے میر از مزم

حشے دی میں پوجا کیتی / عشق اے میر اندھ ب

عشق دے مانویں چندڑی لائی / عشق اے میر محرم

عشق دے اندر دیس وسایا / ایہہ عی میر اکھم

عشق نوں ذات صفات بنلایا / عشق عی میر اتن من

تن من دے وچ رنگ کھلارے / اوہدے اندر ساون (۲۷)

عذرا و قار دی شاعری پنجابی دی صوفیانہ شاعری دے پس منظر وچ تخلیق کیتی جا پدی اے۔ اوہناں نے دنیا دی حقیقت نوں مختلف انداز مال تے مختلف پہلوں توں ویکھن تے بیان کرن دا آہر کیتا۔ ایس آہر وچ اوہناں پنجابی کلاسیک دیاں اصطلاحواں، ترکیباں تے تشبیہات توں وکھ خالص صوفیانہ شاعری دے بنیادی نقطہ نظر توں وی بھرواں استفادہ کیتا اے۔ جیویں اوہناں دی نظم ”میری واس دی محبوبہ“ نیہدے وچ اوہ کہندیاں نیں:

نہ وچ ماعی جھوک لدا کے / کھیڑے ات لیرے

عشق دی مینوں جاگ لگائی / برہوں دی چائی سرتے چائی

دیندی پھراں چو کوٹھ دہائی / نہ وچ ماعی جھوک لدا کے (۲۸)

صغریٰ صدف دی پنجابی شاعری وچ صوفیانہ رنگ وکھالی دیندا اے اوہدے اندر دے صوفی نے اوہوں پنجابی شاعری ول پریریاں اوہدی اندر دی شاعرہ نے اوں نوں صوفی شاعر میاں محمد بخش تے کم کرن دی پریرنا دتی تے اوہدے خیال تے احساس نوں اچھی روانی ملی جیویں رُکے ہوئے پانی وچوں اک تیل کڈھ دین مال سارا وھسن وگن لگ جاندا اے۔ اوہ کجھ ایس طرح شعراں راہیں دس پاؤندیاں نیں۔

حرص ہوں دیاں ڈوراں وڈھ کے

گل تیج تویت سجا کے

کن وچ مُندراں مال چھدا کے

چھم چھم نیچے

ہر دم نیچے (۴۹)

شاعری کو اے اے اوس پل دی جیہڑیاں صدیاں دی حیاتی اُتے بھارو ہوندا اے۔ ایہہ وی
کیہا جاسکدا اے کہ ایہہ شاعری اوہ مارو تھل اے جیہڑا ان گنت دریاواں دی شہ رگ اُتے قبضہ جمانی
بیٹھا اے۔ حیاتی توں حیاتی تک موت توں موت تک میرے توں میرے تک تے چائن توں چائن
تک ایہہ سفر نامہ سارا شگفتہ نوں پورے وجود مال ساڈے سامنے لیا کھلہا ردا اے کويا تخلیق، تخلیق کار
دے اندر باہر دا بھرواں مہاندر اے۔ اوہدے شعر اں دی ونگی ویکھو:

مینوں آگ دی لوڑا اے جیہڑی میرے اندر رکھے

تے فالتو چیز اں ساڑہ جھڈے

کدی کدی آگ انکاری وی ہو جاندی اے

تے بعض ویلے اڑاناں وی نہیں دتیاں جاندیاں

میرے وچ اکھاں کو اچ جاندیاں نیں

پھل ڈگ کے اپنی چھاں گنوا دیندا اے

تے انسان دے بعض کفن مردے مالوں وی

ٹھنڈے ہندے نیں (۵۰)

عائشہ اسلم سماج دے ایس کچھ توں نخاب چکدی اے اوہدے کول چکی پیڑی سوچ توں دکھ
گل کرن دیوچ وی اے۔ اوہناں حیاتی دیاں بہاراں تے خزاواں نوں اپنے سارے رنگاں سنے دیکھیا
اے۔ اپنی ذات دے ایس کرب نے عائشہ اسلم دی شاعری وچ جیہڑا سوز پیدا کیتا اے اوہدے مال
اوس دی اثر انگیزی ہو روی ودھ گئی اے۔ اوہدی شاعری وچ ایس گل دی کو اے مملدی اے اوہنے حیاتی

تے موت دے کئی ان ڈٹھے مسکلیاں نوں موضوع بنلیا تے اندر دی چٹا نوں لفظی بانے پوائے اوہ دنیا دی بے ثباتی بارے کچھ انج آکھدیاں نیں:

فیر جھدوں اوہ فرضاں دا پچھے گا / تے توں کبھڑی جیھہ ہلاویں گا
کس دے تر لے پانویں گا / کس توں معافی منگیں گا
ایس ہوئی نیں ہونا اے / انج توں رج کے عیش وی کر لے
تے کل نوں آوندیاں جھٹ نہیں لگدا / جدوں اوہ چاہوے
کھج لے راساں / ہر اتھرے گھوڑے دی اوہدے ہتھ لگام
اوہ جگ دا پردھان / اکھیاں کرن جھڑوں سلام (۵۱)

ایس دنیا وچ ان گنت وسیب نیں۔ ونوں ریتاں رساں نیں، ایویں ای مختلف راہواں تے
نُرن والے راہی نیں کچھ ظاہر لبھدے نیں، کچھ باطن دیاں منزلاں اُلانگھن دے جتن جاندے نیں۔
روحانی بندھاں وچ جسم مال نہ نُرن یا دل دماغ دی جنگ یا ظاہر باطن دی اجمہی کیفیت ہووے کہ سن
لال ہو جاوے تے اجمہی آواز نکلی اے جہی کہکشاں ملک آکھدیاں نیں۔

سرتے پائی بھرم دی لوئی / اصلی شکل کائی
لوکی مینوں سائیں آکھن / میرے بوجھے چھائی
اگے ودھ ودھ اُنگلاں جنم / میں تے مکرئی لائی
میری قبر تے دیوے بلدے / اندر میر خدائی
لوکومینوں پتھر مارو / کہو مینوں شدائی (۵۲)

اجوکی زمانہ شاعرہ اپنے ایس سارے پچھوکڑ چوں نکلی اے اوں نے ایس روایتی رنگ نوں
چھڈ کے اک نویکلی لہجے نوں اپنایا، اپنے عورت ہون نوں سامنے رکھ کے شعر کہے بے شک ایہہ اک
وڈی تبدیلی سی جو یں خاور راجا دی نظم ”دھیاں تے مجھاں گاواں“ جس وچ اوں نے سماج دے ایس
رویے توں چوکے ایس ریت نوں سخت ناپسند کیتا تے آکھیا:

ریتاں رہاں دے قید خانے وچ
 دُھر توں قیدی اے ذات عورت دی
 اج وی اکھوائے پیر دی بُئی (۵۳)

ایہو ازلی لہدی رنگ نہیں جیہڑے وقت دی پکڑ توں باہر رہندے نہیں۔ ثروت محی الدین دی
 ایہہ نظم ایسے خیال تے مشتمل اے۔

ویلا کیہ اے کوئی نہ جانے / کہنے ایہدے ڈھنگ پچھانے
 دن مینے سال تے صدیاں / پیر، گھڑی تے پل دو پل
 سورج، چن، ستارے گندے / لکھ کروڑاں صدیاں
 رُتاں مال حیاتی بھدے / پھل، پتے تے کلیاں
 ورہیاں دے گھیرے دے اندر / اُردے رہندے لوک
 اک اک پل دے اندر / جیوندے مردے رہندے لوک
 کجھ گھڑیاں صدیاں توں لمیاں / کجھ صدیاں اک پل
 اپنی اپنی دست مطابق / ویلا مپدے لوک (۵۴)

۱۔ جتھے ایس حقیقت نوں وی اکھوں پر وکھان نہیں رکھیا جاسکدا کہ جتھے ویلا تے حالات بندے
 نوں اندروں جگاؤندے نہیں۔ فوزیہ نقوی ہوریں وی ایس حقیقت بارے کجھ ایس طرح لکھدیاں نہیں۔

کئی گلاں وی کدیاں / عجب انوکھیاں ہندیاں نہیں
 سچیاں تے اُٹل ہوون بھاویں / تاں وی دل ایہو ای کردا اے
 رب کرے ایہہ جھوٹھ ای ہووے / سب کجھ اتہ پتہ اے فیروی
 سوچ رہی آں رب کرے / جے ایہہ سارا کجھ جھوٹھ ای ہووے (۵۵)

عورت جیہڑی پیر، پیغمبراں، سادھناں، سنتاں نوں جندی تے پالیدی اے، اک سال جوڑ دی
 اے پر آپوں پل پل مُندی اے سماج دے مونہہ وچوں نکلیاں تکھیاں سولاں اوہدا اُٹھا اوہدا وجود نہیں

جانندیاں نہیں تے اوہ عورت شائستہ حبیب دی نظم ”میری ہوند“ وچ بول اٹھدی اے۔

میں زمی مٹی نہیں آں / جہدے اُپر کوئی پیر رکھ کے ٹر جائے

میں تے زمین تے اُگی گھاہاں

بھاویں پیراں بٹھھ مدھولی جاواں

فیروی سرنوں اُچارکھاں

جے دھرتی دے اک ٹوٹے تے وس کے ہنف کے چُپ ہو جاواں

میں تے ہواہاں / ہر تھاں، اُپر، ایدھر اودھر

ہر اک سماہ دے اندر جیواں / میں کوئی پہاڑ نہیں ہاں

سرتے پتھر بنھ کے اک تھاں تے کھلوتی رہواں

میں تے دریاہاں..... ازل توں گہرے بھیدکاواں

میرے اندر تاریخ دی وسوں (۵۶)

اج ایہو عورت جتھے اک پاسے دیوی دی صورت پوجی جانندی اے۔ ماں دی صورت

مُحبتاں وڈی اے او تھے اہ جبر، ہیبتا تے نفرت دے احساس چوں لنگھدی ہوئی ان گنت تحریکاں

دے بھاوتے پر بھاودی بُردی اے۔

حوالہ جات

- (۱) تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند (چودھویں جلد) لاہور، پنجاب یونیورسٹی، 1971ء، ص 304
- (۲) ”کھوج“ لاہور (پنجابی دیاں کجھ چوٹیاں شاعر سوانیاں از دلشا ڈوانہ) جولائی، دسمبر 1998ء، ص 73
- (۳) اوی
- (۴) پروفیسر مختار احمد چودھری، بانگ سحر (ضلع رحیم یا رخان نمبر) بہاولپور، 1996ء، ص 144، 145
- (۵) اوی
- (۶) ”کھوج“ لاہور (پنجابی دیاں کجھ چوٹیاں شاعر سوانیاں از دلشا ڈوانہ) جولائی - دسمبر 1998ء، ص 73
- (۷) امین خیال ”ماراں طے دیاں ماراں“ لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، جنوری 2003ء، ص 220
- (۸) اوی، ص 227
- (۹) مولا بخش کشیہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور، میاں مولا بخش اینڈ سنز، 1960ء، ص 322
- (۱۰) گل بات ستر حمید اکبر بھٹی لاہوری، 11 - دسمبر 2006ء
- (۱۱) مائی نور النساء دامنہ کلام، مملوکہ امین خیال
- (۱۲) گل بات سلسلی بیگم (بھانجی نور بیگم)، گدھ پورہ، تاریخ 10 نومبر 2006ء
- (۱۳) حاجن نور بیگم ”فریاد نور“ لاہور، مطبع کریکی، بار دوم (س-ن)، ص 49
- (۱۴) ماہنامہ ”اردو ڈائجسٹ“، مضمون مشمولہ انور مسعود، لاہور، جون 1997ء، ص 171
- (۱۵) کرم بی بی، عاجزہ، ”گل و گلزار“ راولپنڈی، پبلشرز عاجزہ کرم بی بی، 1962ء، ص 9
- (۱۶) فقیر اثر انصاری فیض پوری (پنجابی دے ادیب، شاعر)، ہوراں کولوں حساں بی بی بارے معلومات ملیاں
- (۱۷) وصال نامہ، حساں بی بی (مملوکہ فقیر اثر انصاری)
- (۱۸) شریف احمد شرافت نوشاہی، تذکرہ شعرائے نوشاہیہ، (ترتیب تدوین تکمیل ڈاکٹر عارف نوشاہی) لاہور، اورینٹل پبلی کیشنز، 2007ء، ص 777
- (۱۹) امین خیال نوں گھلے گئے کوائف دے مطابق
- (۲۰) فضل نوردی ہتھ لکھت (مملوکہ امین خیال)

- (۲۱) حاکم بی بی حاکاں دا نمونہ کلام (مملوکہ پروفیسر سید مسعود ہاشمی)
- (۲۲) بیگم نصرت عبدالرشید، ”دعائے نیم شبی“ مضمون مشمولہ مسود حسن، شہاب دہلوی، بہاولپور، مکتبہ دارالعرفان اکتوبر 1973ء، ص 185
- (۲۳) محمد ریاض شاہد، ”رشتاں“ کتاب لڑی نمبر (مضمون اک بھروی آواز فیصل آباد)، پاکستان پنجابی فکری سانچہ، لاہور، ص 4
- (۲۴) حمیدہ بیگم دا نمونہ کلام، پتر پیراجی نے دتا (مملوکہ راقمہ)
- (۲۵) بی بی جی سیدہ سیکز فرحت (مجموعہ نعت و شاعری میری حیات نگل)، 1975ء ص 60-61
- (۲۶) نمنب بی بی، نمونہ کلام، غیر مطبوعہ (مملوکہ فقیر اثر انصاری فیض پوری)
- (۲۷) ہاجرہ ٹکورا صری ”صدے جاواں محمدی شان اتوں“، ص 105
- (۲۸) شریف احمد شرافت نوشاہی، تذکرہ شعرائے نوشاہیہ، ص 532
- (۲۹) اوی، ص 321 (۳۰) اوی، ص 952 (۳۱) اوی، ص 952
- (۳۲) حمید اں بیگم دا ہتھ لکھتی نمونہ (مملوکہ فقیر اثر انصاری فیض پوری)، (شاعر ادیب)
- (۳۳) طاہرہ امان دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۳۴) نذیر بیگم حیراں دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۳۵) پروین کوثر دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۳۶) رفیعہ مرفراز دا ہتھ لکھتی نمونہ (مملوکہ راقمہ)
- (۳۷) بلقیس شاد ہاشمی دا نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۳۸) خوشنودہ بیگم، ”تکھیاں برہوں دیاں چھریاں“، لاہور، ادارہ الاولیس، جولائی 2006ء، ص 29
- (۳۹) شریف احمد شرافت نوشاہی، ”تذکرہ شعرائے نوشاہیہ“، ص 326, 327
- (۴۰) سعادت علی ناٹ، ”فیصل آباد دے نعت گو شاعر“، (مقالہ ایم اے پنجابی)، ص 167
- (۴۱) سعیدہ رشم ”بھجیاں پکاں“، فیصل آباد، مسلم پنجابی مجلس، 1985ء، ص 14
- (۴۲) امین خیال، ”ماراں طلے دیاں ماراں“، لاہور، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، جنوری 2003ء، ص 371
- (۴۳) سیدہ عارفہ بصیر ”کر بل دا کعبہ“، لاہور، کلاسیک دی مال، جنوری 2003ء، ص 24, 25
- (۴۴) فرخ زہرا گیلانی دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام، (مملوکہ راقمہ)
- (۴۵) بشری رحمن دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)

- (۴۶) شہناز فاضل دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۴۷) بشریٰ اعجاز ”پہاں بھار“ لاہور، سٹک میل پبلی کیشنز، 1993ء، ص 78
- (۴۸) عذرا وقار، ”مستراں دی جانی خاطر“، لاہور، مجلس شاہ حسین، اکتوبر 1974ء، ص 37
- (۴۹) صغریٰ صدق، ”مائے نی میں کہوں آکھاں“، لاہور، صدق پبلی کیشنز، اگست 1999ء، ص 54, 55
- (۵۰) سارا خگفتہ، لکسن میٹی، کراچی، سارا اکیڈمی، مارچ 1994ء، ص 19, 20
- (۵۱) عائشہ سلم دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام (مملوکہ راقمہ)
- (۵۲) کہکشاں ملک ہتھ لکھت (مملوکہ راقمہ)
- (۵۳) شریف کجای، ”پاکستانی پنجابی شاعری محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجواناں“ لاہور، حکومت پنجاب، 1999ء، ص 97
- (۵۴) ثروت محی الدین ”کنیاں“، لاہور، فیروز سنز لمیٹڈ، 1989ء، ص 118, 119
- (۵۵) فوزیہ نقوی دا ہتھ لکھتی نمونہ کلام، (مملوکہ راقمہ)
- (۵۶) عائشہ حبیب، ”میں کہا دتے چاٹنی“ لاہور، پنجابی مرکز، 2002ء، ص 31

